

УДК 330.8 : 316.334.3; 331.5 (477) “18/19”

Небрат В.В., д-р екон. наук, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ РИНКУ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто історичний процес зміни стереотипів господарської поведінки, формування ринкових засад економічного мислення та становлення системи державного регулювання соціальних відносин в умовах ринкових трансформацій вітчизняного господарського середовища у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розкрито взаємозв'язок соціальних і економічних реформ. Визначено роль соціальної політики в системі суспільних перетворень.

Ключові слова: економічна історія, підприємництво, ринок праці, трудова етика, фабричне законодавство, реформування освіти, соціальна політика.

Проблематика соціально-економічних трансформацій в умовах зростаючої нерівності в національних і глобальних масштабах, загострення суперечностей суспільного розвитку, посилення кризових явищ у глобалізованій економіці набуває значно глибшого змісту, а соціальна політика держави опиняється перед новими викликами. Система соціального захисту повинна зменшувати бідність, компенсувати ризики ринкового середовища для населення, гарантувати мінімум соціальних благ. Водночас соціальна політика держави покликана сприяти розвитку та примноженню соціального капіталу, інноваційного потенціалу суспільного прогресу. Підходи до визначення співвідношення захисту бідних, з одного боку, та підтримки активних і здібних, – з іншого, як і самі моделі соціальної політики формувалися під час тривалого історичного процесу зародження та розвитку ринку і держави в їхній діалектичній єдності. З огляду на це, заслуговує на увагу історичний досвід еволюції та формування специфічних соціальних інститутів, напрямів і механізмів соціальної політики у добу ринкових перетворень вітчизняного господарства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Дослідженню ринку праці та соціальної політики в трансформаційній економіці України присвячені праці В. Близнюк, О. Грішнєвої, Е. Лібанової, В. Онікієнка, О. Петрос, В. Скуратівського, П. Єщенко та інших. Актуальні питання соціології зайнятості, проблеми заробітної плати та соціального добробуту порушувалися на сторінках журналу “Український соціум”. У низці публікацій наголошується на історичному аспекті формування моделі соціально-трудова відносин в Україні [1], системи соціального захисту [2] та парадигми підприємницької діяльності як сфери реалізації людського капіталу [3]. Водночас визначення напрямів реформування соціальної сфери та модернізації соціальної політики в Україні дедалі більше пов'язується з процесами європейської інтеграції та необхідністю дослідження й залучення зарубіжного досвіду [4; 5; 6].

© Небрат В.В., 2017

На нашу думку, не менш значущим є ретроспективне вивчення власної історії, зокрема, процесів формування соціально-трудових відносин, етики праці, системи державних заходів соціального регулювання. У хронологічних межах державної незалежності України це завдання певною мірою виконане в ґрунтовних виданнях останніх років, присвячених проблемам розвитку ринку праці, соціального захисту населення України [7], соціальної та гуманітарної політики держави [8]. Є багато спеціальних історико-економічних розвідок із зазначених питань. Варто згадати неординарну статтю В. Кузьменка, присвячену теоретичним аспектам розвитку соціальної політики впродовж другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. [9]. Автор прослідковує ідейно-послідовний зв'язок між дослідженням проблеми нерівності доходів населення сучасними вченими, зокрема, Т. Пікетті, нобелівським лауреатом з економіки С. Кузнецем і піонерними дослідженнями М. Туган-Барановського та його учнів (П. Сорокіна та М. Кондратьєва) з питань соціальної динаміки та макроекономічної нестабільності, розкриває закономірності змін у стратифікації суспільства та соціальній мобільності, що прямо впливають на стан і перспективи економіки.

Значення соціальних чинників економічного розвитку через розкриття зміни наукових поглядів на роль і місце людини у суспільному виробництві впродовж ХІХ–ХХ ст. представлено у колективній монографії “Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку” [10, с. 194–222]. Особливості впливу підприємництва на соціальні процеси в Україні на етапі ринково-індустріальних перетворень українського господарства репрезентує стаття Т. Боднарчук [11].

Мета цієї статті – визначити специфіку формування соціальних інститутів ринкової економіки та їхнє місце в системі суспільних трансформацій другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розкрити взаємозалежність перетворення стереотипів і норм трудової поведінки, ділової комунікації, соціальної політики держави та успішності економічних реформ.

В умовах ринкових перетворень вітчизняної економіки ХІХ ст. соціальні відносини були однією із сфер модернізації суспільства. Це дістало вираження у зміні його соціальної структури, підвищенні соціальної мобільності та руйнуванні традиційної становості суспільства, утвердженні нової етики праці та підприємницької діяльності. Виникнення *нових соціальних страт* (підприємців-промисловців, банкірів, пролетарів-аграріїв тощо) супроводжувалося суттєвими змінами в межах традиційних соціальних груп, зокрема, селянства. У ході здійснення ринкових реформ 1860–1880-х років відкрилися нові можливості розвитку селянства як соціальної групи: особиста свобода, право купувати землю, займатися торгівлею, промислами, підприємницькою діяльністю тощо. Це, своєю чергою, зумовило не тільки майнове розшарування селянства, але й виникнення особливих страт: селян-підприємців, сільськогосподарських найманих робітників, селян, які зберігали традиційний спосіб життя та вели переважно натуральне господарство.

Інституційним бар'єром швидкої зміни стереотипів господарської діяльності слугували переважання *мінімалістської етики праці* та збереження цінностей аграрного суспільства у середовищі селянства. Таким чином, воно залишалося найконсервативнішою соціальною групою, носієм традиційних, доринкових цінностей та етичних

норм соціальної взаємодії. Водночас доіндустріальна етика праці, для якої властива орієнтація на задоволення обмежених споживчих потреб, була притаманна і більшості міського населення. Це зумовлено, по-перше, соціальною спорідненістю (більшість міських мешканців були вихідцями із села); по-друге, спільними ментальними рисами, що відтворювалися (зокрема, через визначену кількість релігійних святково-вихідних днів). Причину поширення мінімалістської етики праці, що дістала в літературі назву “етика неробства”, у традиційному, доіндустріальному суспільстві слід шукати в помірному, циклічному ритмі життя селянина, одноманітній зміні сезонно-природничих циклів і виробничих процесів у сільському господарстві. Варто також взяти до уваги, що у селян була відсутня додаткова мотивація до підвищення продуктивності праці, вдосконалення виробничого процесу, оскільки у добу формування та закріплення етики праці як соціального інституту (впродовж XVII–XVIII ст.) їх рівень життя був високим, принаймні вищим, ніж у німецьких чи польських селян [12, с. 20].

Нова модель праці та відпочинку серед українського населення почала формуватись у другій половині XIX ст., коли внаслідок трансформації аграрного суспільства під впливом промислового перевороту та розвитку ринкових відносин утверджувалася *підприємницька етика*. Вона орієнтувала працівника на досягнення найбільшого результату в роботі, а підприємця – на максимальний прибуток. Водночас внаслідок зниження життєвого рівня трудящих було підірвано основи традиційної господарської поведінки, що змусило селян і промислових робітників, які походили з села, переглянути свої життєві установки, ставлення до праці та роботодавців. Таким чином, мінімалістська етика поступово, в процесі “розмивання” маси традиційно налаштованого селянства, витіснялася максималістською. Конкуренція та бажання піднятися соціальними щаблями до рівня підприємця-власника слугували для найактивнішої частини трудового населення чинником утвердження нових соціальних ідеалів і стереотипів поведінки. Результатом їх практичної реалізації стало формування селянської еліти – соціальної групи заможних селян-підприємців, які займалися товарним виробництвом сільськогосподарських культур, промислами, лихварством, торгівлею. Збільшення чисельності та розмірів господарств заможних селян-власників сприяло широкому залученню найманої праці сільськогосподарських робітників. Потужним чинником заміщення традиційних інститутів у соціальній сфері став процес *науперизації* населення. Обмежений характер аграрної реформи (1848 р. – в Австрійській, 1961 р. – в Російській імперії), яка не могла задовольнити селянство, загострення кризових явищ в економіці внаслідок малоземелля та загального зубожіння населення призвели до радикалізації соціального протистояння, що виявлялось у численних заворушеннях у різних частинах України.

У результаті пролетаризації найбіднішого селянства та формування сільської буржуазії в аграрній сфері складається нова система соціально-економічних відносин на основі купівлі-продажу робочої сили – *інститут ринку праці*. Сільське населення стало базою формування міського пролетаріату, частина колишніх селян утворили групу сільськогосподарських і промислових підприємців, розвиток торгівлі та кредиту супроводжувався кількісним зростанням і якісним визначенням відповідних соціальних груп. Прискорився перехід з однієї соціальної групи в іншу, тобто зростала *соціальна*

мобільність населення. Незалежно від походження, новосформований тип підприємця-модернізатора характеризувався інноваційністю, працьовитістю, громадянською активністю та відповідальністю.

У свідомості представників модернізаторської еліти перепліталися ринкові принципи господарювання з народними традиціями та побутовими звичками; елементи традиційного світогляду та нового прагматичного мислення; національні цінності уживалися з впливами інших культур і наукових здобутків. Однією з визначальних рис українського підприємництва, що формувалося з народних низів, було усвідомлення взаємозалежності між власниками підприємств і робітниками, увага до добробуту, освіти, культурного рівня робітників своїх підприємств як вияв *соціальної відповідальності* [13, с. 58–59]. Завдяки зростанню національної самосвідомості українського суспільства партнерські відносини між різними соціальними групами розвивалися не тільки у формі меценатства та благодійництва, але й через участь підприємців у національному русі, активну підтримку ними діяльності культурно-просвітніх і громадських організацій, наукових досліджень, науково-популярних видань тощо. Нерідко представники підприємницько-промислової еліти брали участь у антиурядових організаціях і заходах, підтримували національно-культурні ініціативи тощо. Погоджуюся з думкою А. Філіпенка про те, що соціально-історичні та ментальні детермінанти, які сформувалися впродовж останнього тисячоліття української історії, зумовлюють можливість альтернативної моделі трансформації сучасної економічної системи України в напрямі побудови солідарної економіки [14, с. 20]. Джерелами солідаризму є національна традиція соціально відповідальної діяльності представників українського підприємництва, що виявилася вже у середині XIX ст., зокрема історичний досвід розбудови соціальної інфраструктури на підприємствах цукрової галузі.

Коли загальний характер умов праці найманих робітників на промислових підприємствах (низька заробітна плата, скупченість, антисанітарія, відсутність медичної допомоги, виробничий травматизм через примітивну організацію виробничого процесу, низький рівень технічної культури та освіти) визначався утвердженням ринкових інститутів *експлуатації праці*, переплетінням “дикого”, первісного капіталізму, з його нестримною жадобою до швидкого збагачення за будь-яку ціну та модерних форм організації промислового виробництва на основі новітніх технологій, соціальна допомога робітникам стала вважатися важливим критерієм суспільного прогресу. Реалізація заходів соціальної допомоги залежала від низки умов: масштабів промислового виробництва та рівня його прибутковості, стану законодавчої бази, ступеня згуртованості та активності робітничого руху. Основними складовими системи соціального забезпечення у другій половині XIX ст. були медична допомога, створення лікарняних закладів на підприємствах, відрахування на соціальне страхування, пенсійне забезпечення, поліпшення житлових умов, створення системи початкової технічної освіти та забезпечення культурного рівня робітників [15, с. 258–261].

Варто наголосити, що підприємці в українських губерніях Російської імперії на соціальну сферу витрачали значно більше коштів, ніж держава або земства. Це свідчить про формування *соціального захисту як ринкового інституту*, коли діяльність фабрикантів-заводчиків щодо організації медичного обслуговування робітників, пен-

сійного та страхового забезпечення, вирішення житлової проблеми, налагодження початкової та технічної освіти працівників була пов'язана з усвідомленням ними зв'язку між особистим і суспільним благом, необхідністю дбати не тільки про власні, але й громадські інтереси, тобто зміною психології, що дістала вираження у становленні нового типу соціальної поведінки. Прогресивні промисловці добре розуміли й те, що від умов праці та проживання залежить не тільки життя та здоров'я робітників, але й ефективність, а отже й прибутковність виробництва.

Водночас перехід від аграрно-ремісничого до розвинутого індустріального суспільства супроводжувався погіршенням умов праці та життя більшості робітників, поглибленням суперечностей між працівниками та роботодавцями, працею та капіталом. Становлення ринкових інститутів *регулювання соціальних відносин* супроводжувалося поширенням двох тенденцій: по-перше, виступи робітників з економічними вимогами та спроби уряду уникнути політизації соціального протистояння між підприємцями та найманими робітниками сприяли формуванню механізму соціального партнерства та створенню правових засад функціонування такого механізму; по-друге, небажання більшості підприємців іти на компроміс з робітниками спричинило радикалізацію робітничого руху, поглиблення соціального антагонізму та посилення впливу революційної пропаганди.

Індустріальний характер виробництва ставив нові вимоги до рівня освітньої підготовки та технічних навичок робітників. Певним кроком у цьому напрямі були заходи уряду в сфері організації та розвитку освіти, зокрема, шкільна реформа 1864 р. та затвердження нового статуту гімназій у 1871 р. Головними напрямками *реформи освіти* були такі: запровадження єдиної системи початкової освіти; створення мережі чоловічих, жіночих, класичних реальних гімназій; отримання права на освіту представниками усіх станів, що були спроможні заплатити за навчання. У цілому реформа освіти була складовою єдиного процесу ринкових перетворень, суспільної модернізації у господарській і соціальній сфері. Вона забезпечувала можливості для подальшого розвитку фахової економічної та технічної освіти, зростання загальної грамотності працюючого населення, що сприяло підвищенню якісних характеристик людського потенціалу економіки, формуванню модерних рис робочої сили, становленню ринку праці, адекватного викликам прогресивного промислового виробництва. Водночас асигнування урядом коштів на потреби народної освіти було мізерним. Крім того, переважна частка фінансування направлялася на утримання численого апарату чиновників, а не безпосередньо на організацію та утримання освітніх закладів [16, с. 38].

З 1870-х років ініціативу в галузі розбудови народних шкіл перебрали на себе земства, наукові, технічні товариства та підприємці. Свідченням серйозного ставлення промисловців до організації освіти та підготовки робітничої зміни є той факт, що утримання одного учня в гірничо-заводських школах становило 40,4 крб, а в земських – 8,32 крб. В Україні на початку ХХ ст. завдяки заходам промисловців сформувалася ціла система ремісничих шкіл, де навчалася близько 3,3 тис. учнів [17, с. 117–118]. Представники найпрогресивніших кіл торгово-промислової буржуазії виступили ініціаторами запровадження програми технічної освіти для робітників, що включала

організацію популярних курсів з фізики, хімії, механіки, природознавства, графічного мистецтва; курсів для підготовки кочегарів, машиністів, електротехніків; проведення народних читань на морально-релігійні, історичні та правознавчі теми. Відтак розвиток загальної та технічної освіти робітників у добу промислово-технічної революції був пов'язаний з формуванням *інституту трипартизму*, тобто таких норм і механізмів соціальної взаємодії, що поєднують діяльність уряду, підприємців і працівників для забезпечення реалізації їхніх інтересів, зменшення соціальної напруженості та уникнення політичних конфліктів. Як зазначав М. Туган-Барановський, "...Хоча "азіатства" ще дуже багато в російському житті, все ж ми – європейці, та майбутнє належить не "азіатству". Наша культурна відсталість зменшується завдяки розвитку того ж капіталізму. Ніякі китайські стіни не можуть затримати проникнення до нас, разом із західноєвропейськими формами виробництва і західноєвропейської культури" [18, с. 295].

Важливою складовою та водночас чинником розвитку ринкових відносин було формування системи підготовки спеціалістів у галузі комерції, банківської справи, економічної організації промислового виробництва. Традиційні інститути отримання фахових знань, що сформувались у середовищі купецтва та були пов'язані з успадкуванням "справи" і досвіду від старших членів родини або з формуванням практичних навичок під час служби як прикажчика, вже не могли задовольнити зростаючих потреб і вимог ринкового середовища. Так само недостатніми для практичної діяльності були загальноосвітні економічні та юридичні знання, що їх надавали тогочасні університети, яких на українських землях у другій половині XIX ст. було п'ять: Харківський, Київський, Новоросійський, Львівський і Чернівецький. Розвиток економіки та культури зумовив виникнення в Україні ряду інших вищих спеціальних навчальних закладів. У Центральній і Східній Україні це були: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений у 1875 р. на базі ліцею князя Безбородька, Глухівський учительський інститут (1874), Південноросійський технологічний інститут у Харкові (1885), Київський політехнічний інститут (1898), Львівський політехнічний інститут (1844), Академія ветеринарної медицини у Львові (1897), Вище гірниче училище в Катеринославі (1899), Харківський ветеринарний інститут, створений у 1873 р. на базі ветеринарного училища.

Хоча в цілому у другій половині XIX ст. кількість вищих навчальних закладів і чисельність студентів постійно зростали, нагальною була потреба підготовки фахівців-економістів. Тому в 1894 р. був прийнятий закон про підпорядкування новостворюваних комерційних училищ Міністерству фінансів. Згідно з цим законом, даному міністерству було підпорядковано цілу галузь фахової освіти, що мала забезпечити високопрофесійними кадрами успішність ринкових перетворень в економіці. Згідно з положенням "Про комерційні навчальні заклади", затвердженим у квітні 1896 р., вибудовувалася доволі чітка структура комерційної освіти, що включала чотири основні типи навчальних закладів: комерційні курси, торгові школи та класи, середні комерційні училища та вищі приватні навчальні заклади. Положенням передбачалася широка участь громадських товариств, міст і земств у справі поширення комерційної освіти. При навчальних закладах були створені опікунські ради, до складу

яких увійшли представники громадських організацій, що надавали кошти на їх утримання. Держава принципово уникала бюджетного фінансування комерційних навчальних закладів, обмежуючись щорічними субсидіями та одноразовими виплатами окремим навчальним закладам. Головним джерелом коштів залишалася плата за навчання, що досягала 60% усіх засобів фінансування, до того ж її зростання було незначним. Отже, початок ХХ ст. став періодом розквіту комерційної освіти на українських теренах. У розвинутих індустріальних і торговельних центрах, незалежно від адміністративного статусу міст (губернських і повітових), відкривалися громадські та приватні комерційні класи й училища. Вони швидко здобули репутацію прогресивних, динамічних закладів, що забезпечують високий рівень освіти.

На межі ХІХ–ХХ ст. почала активно поширюватися взаємодія уряду, підприємницьких кіл і громадськості, працедавців і робітників щодо регулювання соціально-трудових відносин. На цей час виникли, з одного боку, потужні й доволі прогресивні представницькі організації торгово-промислового класу, а з іншого, на основі розвитку соціальної самосвідомості та консолідації сформувався робітничий рух. Натомість на ранніх етапах становлення та розвитку фабричного виробництва регулювання трудових відносин і, відповідно, здійснення соціальної політики визначалося виключно волею самих фабрикантів [18, с. 94]. Така практика цілком влаштувала владні структури, про що свідчить тривалий період невтручання держави у сферу соціально-трудових відносин. Ця модель відносин між робітниками та найманими працівниками, що дістала назву *патріархального патерналізму*, сформувалася в доіндустріальну епоху і зберігалася тривалий час поряд із зародженням нової моделі – *соціального партнерства*.

Спроби державного втручання у сферу регулювання відносин праці та капіталу, які в історико-економічній літературі здебільшого відносять до реформ 1880-х років, насправді були започатковані ще у першій половині ХІХ ст. Певною мірою це пояснюється тим, що протягом тривалого часу основною формою розвитку мануфактурного, а пізніше – фабричного виробництва у центральних губерніях Російської імперії були казенні та посесійні мануфактури. До 1819 р. казенні фабрики там перебували у віданні Міністерства внутрішніх справ. Отже, владу більше хвилювали питання забезпечення правопорядку, ніж умови праці та оплати промислових робітників. Після передачі департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі до відання Міністерства фінансів самі фабриканти почали вимагати перетворення застарілого соціального інституту посесійних фабрик і запровадження нових умов залучення робітників у виробництво, оскільки право на використання примусової праці, як зауважив М. Туган-Барановський, “перестало мати для фабрикантів таку цінність, як раніше” [18, с. 101]. У 1824 р. уряд був вимушений прийняти Положення, яке б регулювало трудові відносини: з того часу так звані фабричні селяни перестали бути неподільним цілим з фабрикою. Згідно із законом від 18 червня 1840 р., поступово звільнялися з посесійних фабрик робітники з паспортами у “вільний стан”. Цьому закону належало особливе місце в історії фабричного законодавства, оскільки він передбачав механізм стимулювання фабрикантів до запровадження *оплати праці* робітників.

Першим актом фабричного законодавства у повному сенсі слова слід вважати “Положение об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими на оные по найму”, що було прийняте у 1835 р. Згідно з цим нормативним документом, фабрикант був цілковито забезпечений від дочасного звільнення робітника за власним бажанням, але сам отримав право звільняти своїх працівників у будь-який час і з будь-яких причин, навіть за “погану поведінку” [18, с. 135]. У 1845 р. вийшов перший закон про малолітніх робітників і умови використання дитячої праці, проте ніяких заходів покарання фабрикантів за його порушення передбачено не було. Більше того, цей закон не увійшов до “Свода законов Российской империи” та до “Систематического указателя русских фабричных законов”, що був виданий у 1886 р. спеціальною комісією. Тобто за відсутності інституційних механізмів реалізації, норми, покликані регулювати трудові відносини, залишалися існувати лише на папері.

У 1848–1849 рр., коли урядові кола були стурбовані революційним рухом за кордоном (“весна народів”), на перший план вийшло питання про політичну небезпеку концентрації робітників на великих підприємствах, можливості їх організації та консолідованих виступів із соціально-економічними вимогами. Відтак державне регулювання соціальних відносин стало особливо актуальним і втілювалося в доволі реакційному законодавчому проекті, запропонованому московським генерал-губернатором графом Закревським. Поліцейський характер цього проекту полягав, насамперед, у дріб’язковій регламентації життя робітників, запровадженні вимог і правил, що мали стояти на варті громадського спокою та моральності. Так, запроваджувалося обов’язкове відвідування робітниками недільної та святкової церковної служби, штрафів за лайку тощо.

Певні спроби гуманізації фабричного законодавства було зроблено у 1859 р. Пропонувався також створити особливий урядовий фабричний інспекторат, проте ці пропозиції мали потужний опір з боку власників підприємств, які не були схильні обмежувати свободу експлуатації найманої праці. Протягом 60–70-х років XIX ст. усі спроби законодавчої охорони праці малолітніх робітників і жінок, створення системи контролю за безпекою на виробництві не мали наслідків. Необхідно зазначити, що в цей період у науково-публіцистичних і наукових працях, зокрема в “Поліційному праві” (1869 р.), необхідність законодавчого регулювання трудових відносин і створення трудового законодавства в Російській імперії активно обстоював фундатор Київської політехнічної школи, визначний вчений, державний діяч і реформатор М. Бунге [19]. Визнаючи роль соціальних чинників у господарському розвитку, вчений наголошував на значенні урядових дій для забезпечення соціально-економічного поступу. “Суспільство добробуту, – твердив М. Бунге, – є результатом безперервної сукупної дії уряду та народу” [20, с. 41]. Його програма докорінних перетворень у галузі регулювання соціально-трудова відносин була покладена в основу практичної діяльності на державних посадах в уряді Російської імперії.

У 70-х роках XIX ст. значно зросли виступи та протести робітників проти свавілля роботодавців, важких умов праці та мізерної заробітної плати. На нашу думку, ця проблема мала декілька аспектів: 1) соціальний – важке матеріальне становище та

вкрай незадовільні умови праці на більшості фабрик і заводів не витримували критики, незважаючи на незначний рівень добробуту основної маси решти суспільства; 2) економічний – правова регламентація трудових відносин становила об'єктивну економічну необхідність, оскільки сприяла формуванню стабільної, соціально захищеної робітничої верстви як основи розвитку промислового виробництва; 3) політичний – існуюче соціально-економічне становище робітників створювало благодатну основу для розвитку радикального соціального руху та дестабілізувало внутрішньополітичну ситуацію в державі.

У період домінування реакційно-консервативної політики уряду, враховуючи потужну протидію більшості промисловців, які заявляли про передчасність законодавчої регламентації трудових відносин та її негативний вплив на розвиток промисловості, не можна було сподіватися на негайне затвердження усіх необхідних законів. Це змусило піти шляхом прийняття окремих законодавчих актів щодо регулювання найгостріших проблем трудових відносин. Так, першим був прийнятий закон 1882 р., який регламентував умови праці та навчання малолітніх працівників. Проте через опір промисловців він був введений у дію лише з травня 1884 р.

Продовженням лінії на інституціоналізацію соціально-трудова відносин стало прийняття у 1885 р. закону, що забороняв використання нічної праці жінок і підлітків, які не досягли 17 років. Це обмеження стосувалося тільки текстильних підприємств. Водночас міністру фінансів і міністру внутрішніх справ надавалося право поширювати це обмеження на інші промислові підприємства. Наступним кроком на шляху створення трудового законодавства стало прийняття у 1886 р. закону, що зобов'язував видавати працівнику розрахункову книжку, до якої вносились умови найму. Працедавцю заборонялося самовільно (до закінчення строку угоди) або без попередження (не пізніше, ніж за два тижні) знижувати заробітну плату, змінювати розцінки та тривалість робочого дня. Передбачалося також складання правил внутрішнього розпорядку та встановлення порядку розрахунку з робітниками із заборonoю видачі заробітної плати купонами, умовними знаками та товарами замість грошей. Заборонялося брати плату за медичну допомогу, освітлення майстерень, користування інструментом тощо. Водночас були встановлені суворіші покарання за організацію та участь у страйках. Але впровадження цього закону, як і попередніх, відкладалося під тиском консервативних можновладців. Тому спочатку закон набув чинності лише в трьох губерніях: Петербурзькій, Московській і Володимирській, і тільки у 1897 р. його дія була поширена на решту губерній Російської імперії, у тому числі на українські.

Для забезпечення дотримання та виконання працедавцями прийнятих правових норм був створений спеціальний контролюючий орган – фабрична інспекція. У 1882–1887 рр. посаду першого фабричного інспектора Московського округу зайняв видатний вчений-економіст, засновник вітчизняної теорії фінансів і фінансового права, фахівець у галузі народної освіти та європейського фабричного законодавства І. Янжул [21, с. 86–87]. Грунтовні знання економічного побуту та законодавства Великої Британії та прагнення покращити становище вітчизняних робітників спонукали його до участі в підготовці “Правил про нагляд за установами фабричної промисловості і про взаємні відносини фабрикантів і робітників” (1886). Проте ідея фабричного

законодавства та проведення соціальних реформ не знайшла підтримки в уряді та була вороже сприйнята підприємницькими колами [22, с. 159]. Новоствореній інспекції довелося боротися з підприємцями, щоб домогтися від них виконання закону, а через деякий час статус посади фабричного інспектора був змінений і фактично підпорядкований поліцейському відомству.

М. Бунге після своєї відставки з посади міністра фінансів зазначав про необхідність подальшого розвитку фабричного трудового законодавства [23, с. 234]. Він наголошував, що прийняті законодавчі акти лише готують подальше облаштування побуту фабричних робітників. Водночас учений-реформатор не підтримував ідею повного державного патерналізму в соціальній сфері, адже вважав, що головна заслуга в пробудженні економічної діяльності робітників повинна належати їм самим.

Іншої позиції дотримувалися послідовники ідей державного соціалізму, що мали важливе значення для розвитку соціальних інститутів ринку та набули певного поширення та підтримки у вітчизняних наукових і громадських колах. Прихильником державного соціалізму як вчення про широке втручання держави в економічне життя для досягнення вищого щастя найбільшої кількості людей був, зокрема, І. Янжул. Добробут суспільства та успіх промисловості, підвищення продуктивності праці він пов'язував з розвитком освіти, особливо технічної. Відкидаючи шлях насильства і будь-яких революційних потрясінь, вчений наполягав на пріоритетному значенні принципів соціального партнерства та еволюційних начал у розвитку держави та суспільства. Спираючись на аналіз вітчизняних тенденцій соціального розвитку та історичний досвід західноєвропейських країн, він наголошував, що досягнення суспільного ідеалу, побудова соціально орієнтованої держави можливі тільки на основі поступового реформування політичних, правових, економічних і суспільних інститутів [24]. При цьому провідну роль у процесі реалізації цих перетворень І. Янжул надавав державі.

Реформування соціальної політики як основи суспільно-економічної трансформації, що набуло рис системності у період ринкових перетворень 60–90-х років XIX ст., стало однією з фундаментальних подій у вітчизняній історії. Хоча під тиском промисловців і реакційно-консервативної урядової більшості закони були прийняті в значно скороченому вигляді, порівняно із запропонованими проектами, проте вони суттєво обмежили свавілля роботодавців, стали основою для подальшого розвитку трудового законодавства, а створений інститут фабричних інспекторів сприяв їх практичній реалізації. Це був один з небагатьох випадків у Російській імперії, коли держава в законодавчому порядку прямо захищала соціально-економічні інтереси та права трудящих. Водночас заходи, які становили основу формування вітчизняної моделі соціального захисту населення, більше відповідали ідеології державного соціалізму, тобто не були орієнтовані на розвиток громадянського суспільства, консолідації та самоорганізації працюючого населення з метою захисту своїх економічних прав. Наступний період етатизації економіки та згорання соціальних проектів внаслідок початку Першої світової війни та подальших суспільно-політичних подій призвів до втрати позитивних інституційних новацій у соціальній сфері, що були започатковані у другій половині XIX – на початку XX ст.

За даними останніх досліджень, модель соціального захисту, що орієнтована на підтримку пенсіонерів, безробітних, інших малозабезпечених і соціально уразливих верств населення, не спроможна подолати бідність і зменшити нерівність [25, с. 4–7]. Водночас політика реформ, що проводиться в Україні, посилює економічні основи деструктивних процесів у соціальній сфері. Радикальні трансформаційні зміни, які супроводжуються перерозподілом власності та зміною характеру доступу до влади і благ, а також спадом виробництва, об'єктивно обумовлюють збільшення розриву в доходах. Про це зазначав свого часу видатний італійський економіст і соціолог В. Парето, П. Сорокін досліджував типи та причини низхідної соціальної мобільності в умовах соціально-економічних перетворень, автор концепції довгих хвиль М. Кондратьєв встановив зв'язок між економічними кризами та масштабними соціально-політичними катаклізмами [9, с. 89–90]. Успішність економічних перетворень при цьому суттєво залежить від адекватності процесів соціальної модернізації, а також соціальних заходів уряду, спрямованих на подолання кризових явищ і сприяння економічному та культурному прогресу. Розроблення та реалізація стратегії реформ, системних змін інституційної структури суспільства вимагає врахування історичної траєкторії розвитку господарства, напрямів і змісту соціальної політики держави в їхній відповідності [26, с. 56–58]. Подолання інституційної асиметрії ліберально-ринкових і соціально-політичних перетворень становить важливе завдання, що стоїть перед українським соціумом і державою.

Висновки. У процесі ринкових перетворень вітчизняного господарства відбувалося становлення відповідних інститутів регулювання соціальних відносин. Формування ринку праці супроводжувалося зародженням нової трудової етики, зміною соціальної структури українського суспільства, зародженням робітничого руху та інституційних механізмів соціального захисту, зокрема робітничого законодавства. Розвиток промисловості, концентрація виробництва та нові вимоги до якості робочої сили спричинили формування витоків соціального партнерства як модерної моделі відносин між працедавцями та робітниками. Запити суспільства щодо врегулювання соціальних відносин і забезпечення умов відтворення та розвитку людського потенціалу економіки обумовили формування системи початкової, технічної та економічної освіти, медичного обслуговування, охорони праці, страхування, пенсійного забезпечення, вирішення житлового питання робітників. У розвитку вітчизняного господарства специфічним чинником активізації становлення ринкових інститутів було формування соціальної інфраструктури. Запровадження фабричної інспекції, бірж праці, створення структур “суспільної опіки”, формування системи комерційної та професійно-технічної освіти відігравали позитивну роль. Водночас потенціал соціальних чинників під час ринкової трансформації вітчизняного господарського середовища було використано лише частково.

Комплексний характер суспільних перетворень у напрямках технологічної, структурної, політико-правової, соціальної модернізації є запорукою їхньої успішності, тоді як асиметричні імпульси часткових і локальних змін не можуть забезпечити виходу на нову якість соціальної синергії та призводять до руйнування традиційних інститутів без їх конструктивного заміщення новими, більш соціально ефек-

тивними. Падіння виробництва та деструктивні процеси в економіці призводять до акселеративного зростання нерівності та загрози соціального вибуху, що є наслідком кризи в системі економічних інститутів. Отже, соціальна політика має особливе значення в періоди суспільної трансформації, оскільки вона може слугувати як амортизатором, так і каталізатором у механізмі перетворення економічних суперечностей у соціально-політичні конфлікти.

Список використаних джерел

1. Близнюк В.В. Український ринок праці: історичні виклики та нові завдання. *Український соціум*. 2016. № 3 (58). С. 58–71.
2. Локтева І.І. Соціальне відторгнення у контексті моделей соціального добробуту: міжнародне порівняння. *Український соціум*. 2016. № 1 (56). С. 19–27.
3. Горін Н.О. Соціально-технологічна парадигма підприємництва. *Український соціум*. 2015. № 3 (54). С. 86–95.
4. Мних М.В. Соціальна політика нашої держави в умовах асоційованого членства України в ЄС. *Український соціум*. 2015. № 3 (54). С. 114–124.
5. Супрун Н.А. Корпоративна соціальна відповідальність як чинник соціального залучення (в контексті цілей стратегії “Еуро-2020”). *Український соціум*. 2013. № 2 (45). С. 163–176.
6. Трошинський В.П., Петроє О.М., Кравченко М.В., Ярош Н.П. Соціальна і гуманітарна політика в Україні в умовах сучасних викликів. *Державне управління: теорія та практика*. 2017. № 1. С. 72–83.
7. Онікієнко В.В. Ринок праці та соціальний захист населення України: ретроспективний аналіз, проблеми, шляхи вирішення: науково-аналіт. моногр. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2013. 456 с.
8. Соціальна і гуманітарна політика. Київ: НАДУ, 2016. 792 с.
9. Кузьменко В.П. Політико-економічні закономірності розвитку держав та їхня соціальна політика покращення стратифікації суспільства. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2016. Т. 185. С. 86–94.
10. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку: монографія. Київ: Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2014. 396 с.
11. Боднарчук Т.Л. Підприємництво як чинник соціальних трансформацій: історичний досвід XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2017. № 1 (60). С. 77–89.
12. Сокальський К. У подножжя агрономического перевала. Разгром южно-русского скотоводства зерновым экспортом и значение его в агрономическом переломе наших хозяйств. Одесса, 1905. 44 с.
13. Горін Н.О. Етапи промислового перевороту в Україні: роль зовнішніх чинників (1840–1890-ті роки). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2010. № 43. С. 55–82.
14. Філіпенко А.С. Народна, солідарна економіка: концептуальний ескіз. *Економіка України*. 2016. № 6. С. 19–28.
15. Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія. У 2 ч. Київ: Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2012. Ч. 1. 332 с.
16. Кованько П.Л. Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг.: Финансово-статистический очерк с 15 диаграммами. Київ: Типографія Импер. Ун-та Св. Владимира, 1911. 67 с.
17. Лазанська Т.І. Втрати підприємців в Україні по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2000. С. 114–136.
18. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Москва: Кооперативное изд-во “Московский рабочий”, 1922. 562 с.

19. Бунге Н.Х. Полицейское право: курс лекций, читанный в Ун-те Св. Владимира проф. Н. Бунге. В 2-х т. Киев, 1873. Т. 2. 273 с.
20. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. Санкт-Петербург, 1895. 465 с.
21. Небрат В.В. Историко-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. 2013. № 4. С. 80–89.
22. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. Т. II. Капіталізм. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1952. 690 с.
23. Бунге Н.Х. Загробные заметки. Публикация В.Л. Степанова. Река времен. Москва: Эллис Лак, 1995. С. 198–254.
24. Янжул И. Между делом: очерки по вопросам народного образования, экономической политики и общественной мысли. Санкт-Петербург, 1904. 476 с.
25. Щенко П.С. Україні – зміну моделі соціального захисту населення. *Економіка України*. 2017. № 1. С. 317–28.
26. Реконструктивний розвиток: економічна ефективність і соціальна справедливість: монографічний збірник. Київ: НАН України, ДУ “Ін-т екон. та прогнозув. НАН України”. 2016. 240 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf>.

Отримано 10.04.17

References

1. Blyzniuk, V.V. (2016). Ukrainian labor market: historical challenges and new tasks. *Ukr. socium [Ukrainian society]*, 3 (58), 58-71 [in Ukrainian]
2. Loktieva, I.I. (2016). Social exclusion in the context of welfare models: cross-country. *Ukr. socium [Ukrainian society]*, 1 (56), 19-27 [in Ukrainian]
3. Horin, N.O. (2015). Socio-technological paradigm of entrepreneurship. *Ukr. socium [Ukrainian society]*, 3 (54), 86-95 [in Ukrainian]
4. Mnyh, M.V. (2015). Social policy of our state under the conditions of associated membership of Ukraine in EU. *Ukr. socium [Ukrainian society]*, 3 (54), 114-124 [in Ukrainian]
5. Suprun, N.A. (2013). Corporate social responsibility and social inclusive (in the context of the objectives of the strategy “Europe-2020”). *Ukr. socium [Ukrainian society]*, 2 (45), 163-176 [in Ukrainian]
6. Petroie, O.M., Troshchynskyi, V.P., Yarosh, N.P. (2017). Social and humanitarian policy in Ukraine in the context of modern challenges. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka [Public Administration: Theory and Practice]*, 1, pp. 72-83 [in Ukrainian]
7. Onikiienko, V.V. (2013). Labor market and social protection of Ukraine's population: retrospective analysis, problems, solutions. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
8. Kovbasiuk, Yu.V., Troshchynskyi, V.P. (Eds.). (2016). Social and humanitarian policy. Kyiv: NA-PA [in Ukrainian]
9. Kuzmenko, V.P. (2016). Political-economic patterns of states' development and their social policy to improve social stratification. *Naukovi zapysky NaUKMA. Ekonomichni nauky [Scientific Papers NaUKMA. Economics]*, 185, 86-94 [in Ukrainian]
10. Nebrat, V.V. (Ed.). (2014). Ukrainian economic thought about factors and priorities of economic development. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
11. Bodnarchuk, T.L. (2017). Entrepreneurship as a factor of social transformations: historical experience of 19th – early 20th centuries. *Ukr. socium [Ukrainian society]*, 1 (60), 77-89 [in Ukrainian]
12. Sokalskyi, K. (1905). At the foot of the agronomic pass. The collapse of South Russian stock-reeding by grain exports and its significance in the agronomic fracture of our farms. Odessa [in Russian]

13. Horin, N.O. (2010). Stages of the Industrial Revolution in Ukraine: The Role of External Factors (1840–1890). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy [History of the national economy and economic thought of Ukraine]*, 43, 55-82 [in Ukrainian]
14. Filipenko, A.S. (2016). *National and solidarity economy: conceptual sketch. Ekonomika Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 6, 19-28 [in Ukrainian]
15. Nebrat, V.V. (Ed.). (2012). Evolution of market institutions in Ukraine. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
16. Kovanko, P.L. (1911). State expenditure of Russia on the subjects of appointment in 1903-1911. Kyiv: Publishing house of St. Vladimir Imperial University [in Russian]
17. Lazanska, T.I. (2000). The loss of businessmen in Ukraine to meet the social needs of the working class. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the history of Ukraine in the 19th - early 20th centuries]*, 114-136 [in Ukrainian]
18. Tugan-Baranovskii, M.I. (1922). Russian factory in the past and present. Moscow: Cooperative publishing house "Moscow worker" [in Russian]
19. Bunge, N.Kh. (1873). Police law: lectures, taught at St. Vladimir University by prof. N. Bunge, 2. Kyiv [in Russian]
20. Bunge, N.Kh. (1895). Essays on political and economic literature. Saint Petersburg [in Russian]
21. Nebrat, V.V. (2013). Historical and financial research of the Ukrainian economic thought in the 19th - early 20th centuries. *Ekonomika Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 4, 80-89 [in Ukrainian]
22. Liashchenko, P.I. (1952). History of the national economy of the USSR. Vol. II Capitalism. Kyiv: State publishing house of political literature. URSR [in Ukrainian]
23. Bunge, N.Kh. (1995). Aftermarket notes. Publication by V.L. Stepanov The river of times. Moscow: Ellis Lak [in Russian]
24. Yanzhul, I. (1904). Between the case: essays on public education, economic policy and social thought. Saint Petersburg [in Russian]
25. Yeshchenko, P.S. (2017). Ukraine is given a model change of population's social protection. *Ekonomika Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 1, 317-28 [in Ukrainian]
26. Heyets, V.M., Hrytsenko, A.A. (Eds.). (2016). Reconstructive development: economic efficiency and social justice. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf> [in Ukrainian]

Received on 10.04.17

Небрат В.В., д-р экон. наук, старший научный сотрудник, заведующая отделом экономической истории, ГУ "Институт экономики и прогнозирования НАН Украины", ул. Панаса Мирного, 26, Киев, 01011, e-mail: victoria_nebrat@ukr.net

СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ РЫНКА В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Рассмотрен исторический процесс изменения стереотипов хозяйственного поведения, формирования рыночных основ экономического мышления и становления системы государственного регулирования социальных отношений в условиях рыночных трансформаций отечественной хозяйственной среды во второй половине XIX – начале XX в. Раскрыта взаимосвязь социальных и экономических реформ. Определена роль социальной политики в системе общественных преобразований.

Ключевые слова: экономическая история, предпринимательство, рынок труда, трудовая этика, фабричное законодательство, реформирование образования, социальная политика.

Nebrat V.V., Dr.Habil. (Economics), Senior Researcher, Head of the Department of Economic History, Institute for Economics and Forecasting National Academy of Sciences of Ukraine, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, e-mail: victoria_nebrat@ukr.net

SOCIAL INSTITUTIONS OF THE MARKET IN THE SYSTEM OF UKRAINIAN ECONOMY'S SOCIAL TRANSFORMATIONS IN THE SECOND HALF OF 19th – EARLY 20th CENTURIES

The article dwells upon the study of the process of changing social institutions. The purpose of the publication is to determine the specifics of the formation of market economy social institutions and their place in the system of social transformations in the second half of the 19th – early 20th centuries; to reveal the interdependence of the transformation of stereotypes and norms of labor conduct, business communication, state social policy and the success of economic reforms. The author has applied institutional-evolutionary approach to the study of economic history. The market transformations of the Ukrainian economy of the second half of the 19th and early 20th centuries are considered. New phenomena in the field of labor relations, formation of market thinking, changes in labor ethics and transformation of norms of economic behavior are analyzed. The interrelation of the entrepreneurship development, the formation of the labor market, the stratification of society and social mobility is revealed. The institutionalization line of social and labor relations has been traced. The origins of the formation of social responsibility of entrepreneurs are presented. The evolution of the social relations model from patriarchal paternalism to the emergence of social partnership is shown. System formation of the social relations state regulation is considered. The historical experience of reforming the education system for the needs of the market is generalized. The formation of factory legislation is presented. The ideas of constructing a socially-oriented state in the works of Ukrainian economists of the 19th century are revealed. The role of social reforms in ensuring the economic transformations effectiveness is uncovered. The importance of state social policy in the conditions of the economic system transformation is justified. The preconditions and barriers of formation of the institution of social protection are shown.

Keywords: economic history, entrepreneurship, labor market, labor ethics, factory legislation, education reform, social policy.